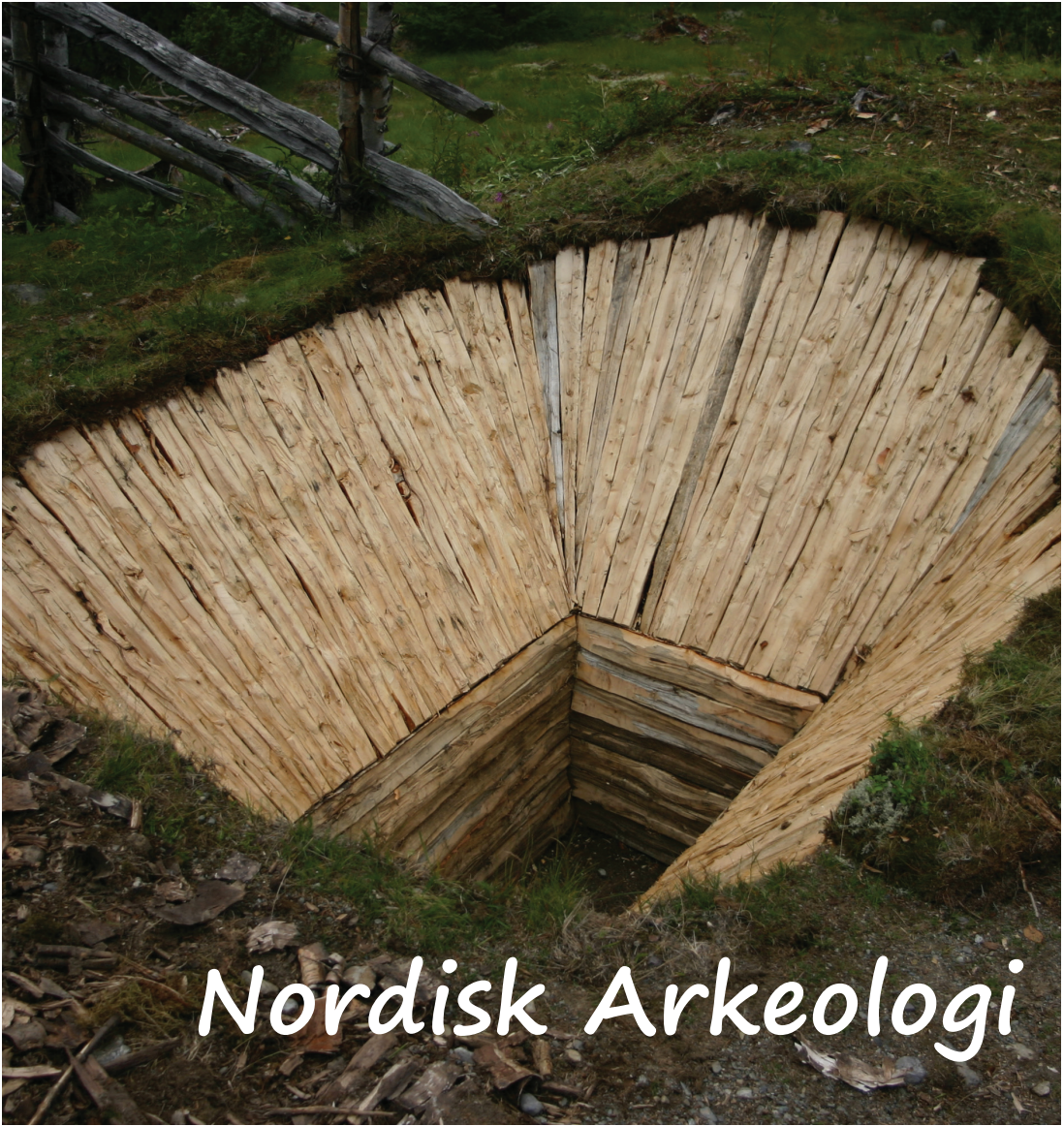

RISS

Et arkeologisk tidsskrift

Nr. 3 2011

Nordisk Arkeologi

Leiar

Kjære lesar! I denne haustutgåva av RISS har me valt eit ope tema "Nordisk arkeologi" dette for å belyse dei ulike emna ein kan studere innanfor arkeologi i Norden.

I dette nummeret tar Ingvild Øye eit tilbakeblikk på dei siste 25 åra med arkeologistudie i Bergen. Gro Mandt skriv om korleis forskinga på hellerissingar har forandra seg over tid med utgangspunkt i rissingane på Backa i Brastad i Bohuslän. Ole Tveiten skriv om utmarka som eit unikt arkeologisk kjeldemateriale frå Noreg. Stian Hamre tar for seg Noreg sine gravleggingsritar etter innføringa av kristendomen ved hjelp av sin osteologiske bakgrunn. Og Håkon Reiersen skriv om ei rik kvinnegrav og ei ("nyoppdaga") mannsgrav (no på British Museum) - begge frå seint 300-tal frå garden Mele på Osterøy.

God lesing!

RISS utgis av arkeologistudentar ved Universitetet i Bergen. Tidsskriftet kjem ut med to nummer per år.

ISSN 1503-7436. Årgang 9.

Årsabonnement på Nkr. 130,- kan teiknast ved å ta kontakt med:
rissred@gmail.com

eller

RISS - Et arkeologisk tidsskrift
v/Universitetet i Bergen, AHKR
Øysteins gate 3
5007 Bergen

Kontonummer: 5210 0533111

Hjemmeside: <http://riss.uib.no>

Redaksjonen Nr. 3 2011 bestod av:
Karoline Hareide Breivik, Martha Kristine Lillestøl, Anna Skaar, Ann-Kristin Dahlberg og Per Christian Burhol.

Copyright tilhører artikkelforfatterne og RISS. Signerte artikler står for forfatterens eget ansvar.

Forside: Rekonstruert fangstgrop for elg ved Kittilbu utmarksmuseum, Dokkfløy i Oppland.

Foto: Ole Tveiten

Trykket hos Kopibutikken Bergen AS

Innhald

Arkeologistudiet i Bergen - et tilbakeblikk på de siste 25 år <i>Ingvild Øye</i>	4
Utmarka - eit unikt arkeologisk kjeldemateriale <i>Ole Tveiten</i>	12
Tolkninger i takt med tidsånden <i>Gro Mandt</i>	20
I døden er vi slett ikke like <i>Stian Hamre</i>	30
Mektige kvinner og menn frå Osterøy. Tankar kring eit gjenoppdaga sverd frå 300-talet på British Museum <i>Håkon Reiersen</i>	38
Forfattarvegleiing	43

Arkeologistudiet i Bergen

– et tilbakeblikk på de siste 25 år

Ingvild Øye

I år er det 25 år siden den første hovedfagsoppgaven i arkeologi ble levert i Bergen. Den markerte et nytt fagstudium som erstattet den tidligere og mer spesialiserte magistergraden som var uten veiledning. Innføringen av hovedfaget, og fra 2003 mastergraden, var innledningen til en kraftig vekstperiode med en utvidelse og nyorientering av studietilbudet. Antall arkeologistudenter økte, og langt flere satset på arkeologi som karrierevei. Forskerutdanningen, det vil si doktorgrad, har også vært i omforming som følge av disse endringene. I motsetning til den gamle magistergraden og dr.philos-graden var hovedfaget og den nye dr.art.-graden – og senere master- og PhD-graden – basert på at studentene fikk veiledning. Det stilte også nye krav til undervisningen i faget.

I 1986 tok studentene sin grad i nordisk arkeologi. På 90-tallet het det arkeologi med vekt på Norden og nå bare arkeologi uten nærmere spesifisering. Hva har skjedd i løpet av disse 25 årene? Hvordan har fagmiljøet, fagutviklingen og studierammene påvirket emnevalget i disse årene? Hvordan har studietilbudet endret seg – med nye muligheter for spesialisering innen et utvidet fagfelt, både

kronologisk og romlig: med global arkeologi, middelalderarkeologi og klassisk arkeologi i tillegg til nordisk arkeologi?

De første årene med hovedfag: 1986–1990

Hovedfaget fikk en relativ beskjedent oppstart. Ikke flere enn ni avla den nye hovedfagseksamen i løpet av de første fem årene. Parallelt med disse

avsluttet de siste magisterstudenter sine avhandlinger – fem i 1986 og to i de følgende to år før det var definitivt slutt med den gamle graden. Overgangen fra magistergrad til hovedfag falt i stor grad sammen med et generasjonsskifte i fagmiljøet. Arkeologiundervisningen var den gang en del av Historisk museum (fra 1995 Bergen museum – og nå Universitetsmuseet i Bergen), der lærerstaben delvis var felles med museet. Anders Hagen, som ble ansatt som professor i 1961 og som var med å bygge opp arkeologistudiet i Bergen helt fra starten, var nå på tampen av sin karriere. Han fratrådte stillingen i 1987. Dosent Egil Bakka, som også var en av pionerene i undervisningen fra 60-tallet, døde etter flere års sykdom i 1985. Både Hagen og Bakka hadde hatt bred faglig orientering, både emnemessig og i forhold til periode. Undervisningen ble nå overtatt av magistre som var utdannet under Hagen og Bakka på 60- og 70-tallet – en undervisning som ble stadig mer spesialisert. Gro Mandt, som ble ansatt som universitetslektor alt på slutten av 60-tallet, senere som førsteamanuensis og i 1997 som professor, hadde særlig veiledningsoppgaver innen bergkunst og bronsealder. I 1979 ble også Randi Håland fast tilknyttet lærerstaben. Da hun ble utnevnt som professor i 1988 i nyopprettet professorat i ikke-euro-

peisk arkeologi ble veilederrollen stadig viktigere. Som vikar for Bakka fra 1983 kom dessuten Bergljot Solberg til å få en sentral rolle i undervisning og veiledning innen et bredt felt. I 1989 ble Solberg ansatt som professor, med jernalder som sitt hovedområde. På slutten av 80-tallet ble videre Eldrid Straume, med lang fartstid fra Universitetet i Oslo, tilsatt som professor, også hun med jernalder som spesial. Svein Indrelid, som var knyttet til museet, hadde dessuten også veiledningsoppgaver i disse årene, særlig knyttet til steinalder. Nyansettelsene gjorde det mulig å møte de nye kravene om at hovedoppgavene skulle skrives under veiledning.

Valg av emner varierte en god del, mens geografisk område var konsentrert til Vest-Norge, med hovedvekt på Hordaland og Sogn og Fjordane, og med en jevn fordeling mellom steinalder- og jernalderstudier.

Vekstperioden på 90-tallet:

1991–1995

Nittitallet innledet en vekstperiode med mer enn en fordobling av uteksaminerte hovedfagskandidater i forhold til innledningsfasen – med 20 nye kandidater. Den økte interessen for arkeologi både på lavere og høyere nivå åpnet for å opprette nye undervisningsstillinger innen øremerkede fagfelt og nå uavhengig

Figur 1 Lærerstaben med stipendiater, postdoktorer og hjelpelærere ved daværende Arkeologisk institutt på ekskursjon til Athen i 2006.

Første rekke fra venstre: Ingvild Øye, Irene Baug, Janicke Larsen, Randi Barndon, Henriette Hafsaas, Marit Ullestad Nilsen og Randi Håland.

Andre rekke fra venstre: Erik Østby, Mats Widgren (gjest fra Stockholm Universitet), Asbjørn Engevik, Frode Iversen, Nils Anfinset, Ole-Magne Nøttveit, Arne Mykkeltveit, Ørjan Engedal og Bergljot Solberg

Bakerst til høyre: Knut Andreas Bergsvik, Tor Arne Waraas og Per Ditlef Fredriksen. (Lars Forsberg fotograf og ikke til stede på bildet).

av museet. Yngst på laget var Christopher Prescott som ble ansatt som førsteamanuensis i steinalder i 1992. Året etter ble det opprettet et eget professorat i middelalderarkeologi, som

representerte et nytt undervisnings-tilbud ved UiB – en stilling undertegnet tiltrådte høsten 1994. Etter at Eldrid Straume, etter relativ kort fartstid i Bergen, vendte tilbake til Oslo,

fikk instituttet en II-stilling på åremål, innehatt av Bjørn Myhre, tidligere professor ved UiO og daværende direktør ved Arkeologisk Museum i Stavanger. Veilederne påvirket i stor grad valg av både periode og tema.

Med styrkingen av lærerstaben, utvidelsen av studietilbud og et stadig økende antall studenter fulgte en større spredning i interessefelt, tematisk, periodemessig og geografisk. Vest-Norge hadde fortsatt et geografisk hovedfokus, men det ble stadig større interesse for andre regioner utenfor Bergen Museums distrikt – Rogaland, Østlandet, Trøndelag, Nord-Norge og Fennoskandia. En ser også en økende interesse for de yngre periodene, jernalder og middelalder og dessuten periodeoverskridende tematikk. De to første etnoarkeologiske hovedfagsoppgavene fra Afrika ble levert tidlig på 90-tallet, der Randi Barndon var tidligst ute med sin studie fra Tanzania.

1996– 2000: Større faglig bredde

Etter at Straume vendte tilbake til Oslo alt i 1993 og Prescott fikk ny stilling ved UiO, ble Siv Kristoffersen ansatt som ny førsteamanuensisstilling i 1996/7. Lars Forsberg fra Universitetet i Umeå ble ansatt i den ledige steinalderstillingen i 1998. Samme år ble fagområdet og studietilbudet utvidet med opprettelsen av et professorat

i klassisk arkeologi, der Erik Østby tiltrådte stillingen året etter. Som eneste lærested kunne Bergen nå tilby undervisning i hele det arkeologiske fagspekteret: nordisk/nordeuropeisk arkeologi, ikke-europeisk arkeologi, middelalderarkeologi og klassisk arkeologi.

Tallet på uteksaminerte hovedfagskandidater mer enn fordoblet seg i forhold til den første delen av 90-tallet – 48 i alt. M.phil-graden var et nytt tilbud for såkalte kvotestudenter ved UiB. Så mange som ni studenter, fra Nepal, Midtøsten og Afrika, avla denne graden i disse årene. Mange av dem var opptatt av etnoarkeologiske studier fra ulike områder, Nepal, Palestina, Øst-Afrika og Zimbabwe. Samtidig tok studenter fra Bergen feltarbeid i disse landområdene. Middelalder som var et nytt studietilbud, orienterte seg bredt – fra bl.a. byarkeologi til rurale landskapsanalyser/gårdsstudier – studier som gjerne krysset periodegrenser, særlig middelalder/vikingtid. Fokus var særlig rettet mot vestlandsregionen og middelalderbyen Bergen. I alt 15 hovedfagsstudenter fullførte slike studier i disse fem årene.

Studiereformer og internasjonalisering: 2001–2005

De første årene etter tusenårsskiftet bød på flere endringer. Den gamle

symbiosen mellom museet og undervisningen opphørte i 2002. Arkeologisk institutt ble en egen enhet, det minste instituttet ved fakultetet. Det bød på utfordringer, men også muligheter. Selv om antall studenter stadig økte, og hele 63 studenter avla sine avsluttende eksamener i løpet av disse fem årene, var det likevel vanskeligere å få gjenopprettet stillinger når lærere sluttet. Verken Siv Kristoffersens stilling, da hun sluttet i 2002, eller Bjørn Myhres bistilling ble erstattet. Selv om den faste staben ble mindre, økte antall studenter, stipendiater og postdoktorer. De bidro samtidig til frisk faglig innsprøyting i miljøet.

Mastergraden ble innført i 2003 i Bergen, med strammere oppbygging av studiene, basert på mer oppdelte kurstilbud og tettere oppfølging av studentene. Masteroppgavene skulle også neddimensjoneres i forhold til hovedfaget. Den første masteroppgaven i arkeologi ble levert i 2005 på normert tid, i tråd med målsettingen. En annen nyhet dette året var opprettelsen av et eget feltkurs i Sør-Afrika, ledet av Christopher Henshilwood som hadde fått en bistilling ved Senter for utviklingsstudier. Klassisk arkeologi fikk nå sine første ferdige kandidater. Internasjonalt orienterte forskningsoppgaver fikk stadig større gjennomslag, både gjennom tilreisende m.phil.-studenter og norske

studenter som hentet materiale ute. Særlig mange kom fra Afrika: Botswana, Zimbabwe, Etiopia, Eritrea og Kenya, dessuten Sør-Afrika, Sudan og Nepal. Knappe halvparten av studentene hentet nå sitt studiemateriale fra Vest-Norge, og i større grad ble det foretatt komparative studier. Selv om oppgavene ble mindre i omfang, hadde de gjerne et større utblikk. Det ble samtidig vanskeligere å basere studiene på primærmateriale innen den kortere tidsrammen. Oppgaver knyttet til forvaltning, kulturinstitusjoner og formidling fikk også økt interesse.

Mastergraden – krav om normering og økt gjennomstrømming: 2006–2011

Mens det i tiden før hovedfaget ble innført, ble avlagt femti magistergradsgrader i løpet av drøye 30 år, har det i de siste fem og et halvt årene blitt avlagt ikke mindre enn 107 hovedfag og mastergrader. Toppåret var 2007 med 28 ferdige kandidater. Det var siste mulighet for å ta det gamle hovedfaget. Samme år gikk det knapt fem år gamle Arkeologisk institutt inn i storinstituttet, Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap. Lærerstab i arkeologi var imidlertid på et kritisk minimum da stillingen etter Bergljot Solberg som gikk av for aldersgrensen sommeren 2005, først

Figur 2 I de senere år har masterstudentenes obligatoriske feltopplæring foregått i Bjorvika på Stend. Her fra feltkurset høsten 2010 (Foto: Sigrid Samset Mygland).

ble erstattet det året. Stillingen etter Gro Mandt, som sluttet høsten 2006, har måttet stå ubesatt helt til nå. Når det likevel har vært mulig å veilede så mange studenter, skyldes det at de pensjonerte professorene har fulgt opp studenter også etter at de fratrådte stillingene, og at postdoktorer og til dels stipendiater har stilt opp som veiledere, i tillegg til at den faste staben har måttet ta et ekstra tak.

De senere år har igjen vært preget av et visst generasjonsskifte. Knut Andreas Bergsvik ble tilsatt som førsteamanuensis i jernalder våren 2007, og

Nils Anfinset i bronsealderstillingen høsten 2011. Henshilwood ble ansatt som professor i afrikansk arkeologi høsten 2008; en stilling som skal erstatte Randi Hålands stilling etter at hun gikk av for aldersgrensen våren 2011. Stillingen etter Erik Østby, som fratrådte professoratet noen måneder senere, er også sikret fremtid. At Randi Barndon ble ansatt i førsteamanuensisstilling i 2010 under programmet Region og regionalisering, har i tillegg bidratt til å styrke det arkeologiske fagmiljøet og veilederkompetansen. De samme tendensene som innle-

det 2000-tallet når det gjelder valg av studieområde, har fortsatt. Fremdeles er det geografiske tyngdepunktet på Vest-Norge, men med stadig økende interesse for å trekke inn andre landsdeler og større geografiske områder, både i nære og fjerne landområder: Island, Sverige, Fenno-Skandinavia, og fjernere – Midtøsten, Kaukasus, Anatolia, India, og afrikanske land som Sudan, Etiopia, Rwanda, Sør-Afrika med flere. Klassiske studier i Middelhavsområdet er det også flere som har satset på. En ser dessuten en jevnere spredning på perioder, men også en økende tendens å krysse periodegrenser.

Samlet

Samlet har hele 247 kandidater gjennomført hovedfag eller mastergrad i arkeologi i Bergen i løpet av de siste 25 årene. Økningen har vært særlig kraftig de siste årene. Av alle uteksaminerte siden 1986 er hele 43 prosent blitt ferdige bare i løpet av de siste fem årene.

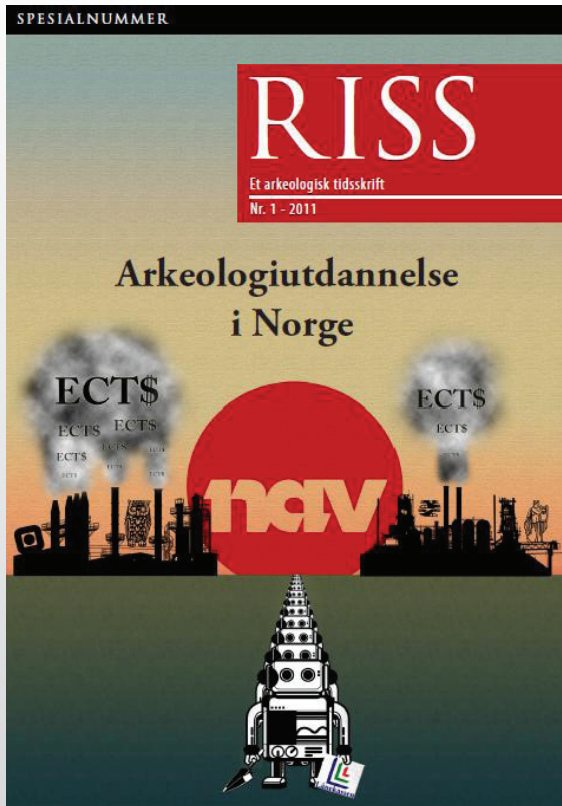
I tilbakeblikk tegner det seg noen tydelige trender. Etnoarkeologi og global arkeologi er blitt et nytt felt fra 90-tallet. Studentmiljøet er blitt mer internasjonalt. Det er også blitt mer flerkulturelt, ikke minst som følge av M.phil-ordningen, der et tyvetalls

studenter fra flere afrikanske land, og dessuten Nepal, har kommet til Bergen. I tillegg har om lag ti norske hovedfags- og masterstudenter hatt feltarbeid og hentet studiemateriale ute. Flere har senere også avlagt sine doktorgrader innen etnoarkeologi og global arkeologi.

Innlemmingen av middelalderarkeologi som et nytt studiefelt har satt Bergen på kartet innen middelalderforskningen. Over femti studenter har avlagt hovedfag eller mastergrad knyttet til middelalderarkeologi og på denne måten gitt viktige forskningsbidrag. Også innen dette feltet er det relativt mange som er gått videre med doktorgrad.

Ved siden av Oslo er det bare i Bergen man kan studere klassisk arkeologi her i landet. Også dette fagområdet har vært populært både på bachelor og hovedfags-/masternivå, med et tittalls ferdige kandidater fram til i dag. Den geografiske utvidelsen utover regionen og landegrensene har i tillegg åpnet for nye problemstillinger og perspektiver. Fortsatt er det likevel vestlandsregionen som utgjør det geografiske tyngdepunktet i den arkeologiske utforskningen i Bergen – fra steinalder til og med middelalder. Slik virker det lokale, regionale og globale gjensidig stimulerende.

EKSTRANUMMER

RISS kom i februar ut med et ekstrasnummer. Bladet omhandler dagens arkeologiutdannelse og mulige arbeidsplasser for arkeologer. Bladet kan du lese gratis på våre nettsider www.riss.uib.no

Ønsker du en papirutgave av bladet kan du bestille det ved å ta kontakt med rissred@gmail.com (pris kr. 50,-)

Utmarka - eit unikt arkeologisk kjelde- materiale

Ole Tveiten

Noreg kan på fleire måtar reknast som ein utkant i Europa i mellomalderen, noko mellom anna skriftlege kjelder frå denne perioden ber preg av. På eit område skil likevel Noreg seg ut med eit spesielt interessant materiale. Utmarka – dei store områda både på høgjellet og i låglandet som ikkje har vore intensivt oppdyrka tilbake til gamal tid – inneheld så rike arkeologiske funn at dei må reknast som unike, også i europeisk samanheng. Desse funna vitnar om kor mykje utmarka har hatt å seie, både økonomisk og kulturelt, og her er det mange potensielle forskingsprosjekt å ta fatt i.

Det har blitt argumentert for at inndelinga av garden med sine heilagstader, innmark og utmark utgjør eit mikrokosmos i høve til den norrøne kosmologien sitt makrokosmos: 'Asgard' for gudane, 'Midgard' for menneska og 'Utgard' for jotnane. Ut frå ei slik forståing er utmarka ein stad der overnaturlige krefter rådde, og som generelt var farleg for menneske. Sjølv om ei slik strukturalistisk forståing av tilhøvet mellom innmark og utmark peikar på viktige tenden-

sar i forståinga av landskapet i jarnalder og mellomalder, er den også ei forenkling av situasjonen, slik den kjem fram i det arkeologiske materialet frå denne tida. Fyrst og fremst er 'utmark' eit omgrep som saknar klare parallellar i eldre tid. I staden rommar utmarka ei rad omgrep knytt til ulik bruk av ressursane – hamnehagar, utmarksslåtter, vedskogar, fjellbeite, jaktmarker og allmenningar. I dette landskapet ligg stolar og setre som gardar i miniatyr i utmarka, med bu,

Figur 1 Omnen på dette jarnvinneanlegget ved Torpo i Hallingdal ligg godt synleg over torva, mange hundre år etter at anlegget blei lagt ned.

fjøs, løe, åkrar og inngjerda beite. På same måten som gardane kan også setrene ligge enkeltvis eller i store grender. Også det arkeologiske materialet syner ein slik nyansert overgang mellom innmark og utmark, der til dømes store felt med rydningsrøyser i dagens utmark fortel om eit eksten-sivt og arealkrevjande jordbruk fram til tidleg nytid. Den strukturalistiske inndelinga av landskapet i innmark og utmark representerer i større grad dagens situasjon i jordbruket, der in-

nmarka er intensivt oppdyrka, medan innmarksnære beite og slåtter saman med utmarka er på veg til å gro igjen etter kvart som husdyrhaldet har gått tilbake.

Det at utmarka delvis har mista den økonomiske tydinga den tidlegare hadde i jordbruket er både ei føremon og ei ulempe frå eit arkeologisk perspektiv. Ulempa ligg særleg i at landskapet mange stadar gror igjen, noko som gjer registreringsarbeidet meir vanskeleg. Visuell overflateregistre-

ring, der arkeologar går over aktuelle område for å finne til dømes hustuffer eller kolgroper, er den mest brukte metoden for å påvise kulturminne i utmark. Eit ope og nedbeita landskap er vesentleg gunstigare for ein slik metode enn den urskogen ein ofte treff på i utmarka i dag.

Ei viktig føremon med at utmarka er lite nytta, er at den heller ikkje er utsett for like mykje av den desimeringa av kulturminne som har prega innmarka etter mekaniseringa av landskapet, til dømes ved bakkeplanering og grøfting. Dette betyr sjølvsagt ikkje at kulturminne i utmark ikkje er trua av moderne inngrep, og mykje har gått tapt ved hytteutbyggingar og oppdemming av vassdrag. Det bevarte materialet er likevel så rikt og godt bevart at det opnar for ei rad nye forskingsprosjekt og masteroppgåver, noko eg vil skissere nokre døme på her.

Jarnframstilling

Jarnframstilling av myrmalm – i ei rettarbot frå 1358 omtala som 'jarnvinna' – er påvist i mange utmarksområde, særleg i øvre dalar på Austlandet og i Trøndelag. Den generelle utbreiinga av jarnvinna var kjent allereie då A. W. Brøgger skreiv 'Det norske folk i oldtiden' i 1925, medan kronologiske hovudtrekk blei avklart gjennom

utgravingar på 1970- og 1980-talet. Det er likevel mange spørsmål kring denne aktiviteten som det enno ikkje er gode svar på, og som med fordel kan utdypast gjennom masteroppgåver. Geografisk er det ei rad område som ikkje er analysert. Kunnskapen me sit på i dag er hovudsakleg komen til gjennom detaljerte undersøkingar i nokre få og avgrensa område, mellom andre Filefjell og Beitostølen i Valdres, Dokkfløy mellom Gausdal og Valdres, Møsstrand i Telemark og Rødsmoen/Gråfjell i Østerdalen. Mellom desse ligg det store område der jarnutvinning er kjent gjennom registreringar, men der få undersøkingar er gjennomført. Til dømes er det undersøkt få jarnvinneanlegg i Gudbrandsdalen, Hallingdal og Numedal.

Kronologisk har utgravingar vist ei tredeling av teknologien i jarnframstillinga. I store delar av eldre jarnalder er teknologien prega av store omnar med ei underliggjande grop for oppsamling av slagget. Desse blir i løpet av merovingartid erstatta av mindre omnar med horisontal slaggavtapping, kombinert med separate kolgroper for produksjon av trekol. Etter svartedauden forsvinn det meste av myrmalmbasert jarnutvinninga, men på 1600- og 1700-talet føregår det likevel ei viss jarnutvinning i

Figur 2 Rekonstruert fangstgrop for elg ved Kittilbu utmarksmuseum, Dokkfløy i Oppland.

grenseområda til Sverige, parallelt med jarnverka i meir sentrale strok. Mykje av det arkeologiske arbeidet dei siste 20 åra har vore konsentrert om anlegg frå yngre jarnalder og mellomalder, og frå desse gravingane ligg det føre publikasjonar eller utgravingssrapportar. Anlegg frå eldre jarnalder er også utgravne, hovudsakleg i Dokkfløyområdet og Trøndelag, men her veit me enno lite om mange område. Den perioden det likevel er gjort minst med er jarnvinna etter svartedauden. Berre eit par norske anlegg er utgravne, medan det til gjengjeld ligg føre eit rikt skriftleg materiale, både frå norsk og svensk side.

Jakt og fangst

Det at storviltet har vore ein viktig ressurs kjem tydeleg fram gjennom dei mange funna av fangstanlegg og pilspissar i utmarka. Fangstanlegg kan grovt delast i to typar, gravne fangstgroper for elg hovudsakleg i skogsområda på Austlandet og nordover, og mura fangstgraver for reinsdyr i høgfjellet i Sør-Noreg. Anlegga kan vere små, kanskje berre ei eller to-tre graver, eller store massefangstanlegg med hundrevis av graver i system, bogestillingar og leidesystem med ruser. Til dels kan dei same spørsmåla som for jarnvinna – knytt til kronologiske og geografiske variasjonar –

også stillast for dette materialet. Det har også kome til nye aspekt som kan drøftast og utdjupast meir. Nedsmeltinga av isbreane dei seinare åra har frambrakt eit rikt materiale knytt til jakt og fangst, til dømes skremmesystem av trepinnar. Nyare utgravingar, mellom anna ved Aursjøen i Lesja, har vidare sett fokus på aktørane som sto for den omfattande jakta i sørnorske fjellstrok – var dei nordmenn, samar eller kanskje ein hybridkultur?

Seterbruket

I nyare tid, fram til slutten av

1800-talet, var det sesongvise seterbruket ein viktig og naudsynt del av gardsdrifta i Noreg. Mange stadar var fullseterbruket det vanlege, der gardane hadde stolar i den gardsnære utmarka og setre i område lengre vekk frå garden. Stølane og setrene blei nytta til beite og førsanking for husdyra, og gjorde det mogleg å nytte større delar av innmarka til korndyrking og anna matauk. Eit vesentleg spørsmål knytt til seterbruket er alderen og opphavet til dette, og to ytterpunkt i denne debatten kan skisserast. Mellom andre lokalhistorikaren Lars Re-

Figur 3 Nedlagt støl med mange spor etter ulike bruk tilbake til mellomalderen. Frå Sudndalen i Hallingdal.

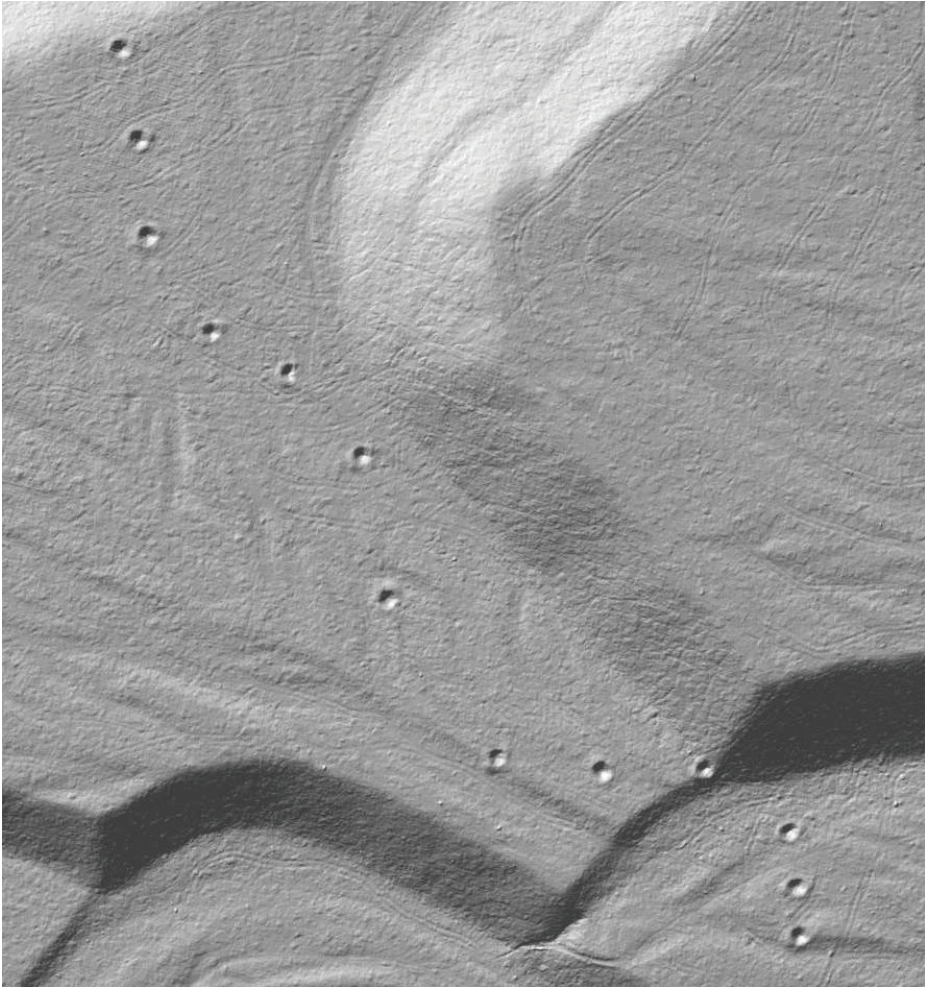
Figur 4 Flyboren laserskanning i Øystre Slidre har påvist ei rad jarnvinneanlegg, synleg som konsentrasjonar av kolgroper. Kart ved Lars Pilø/Oppland fylkeskommune.

inton meinte seterbruket kunne ha opphav i eit nomadisk husdyrhald i sein steinalder. På den andre sida har det med utgangspunkt i historiske kjelder blitt argumentert for at seterbruket fekk si noverande form i seinmellomalderen eller tidleg nytid. På sett og vis kan begge seiast å ha rett, ved at arkeologiske utgravingar har vist at seterbruket går langt tilbake i tid, men at det også har gjennomgått store forandringar gjennom tidene. Ei utfordring i høve til drøftinga av seterbruket i mellomalderen og tidlegare er at dei arkeologiske undersøkingane i stor grad har vore konsentrert om Vestlandet. Medan seterbruket her

kan først tilbake til eldre jernalder, viser dei relativt få undersøkingane lengre aust ein seinare oppstart, i løpet av yngre jernalder og mellomalder. I mange av kjerneområda for det historiske fullseterbruket på Austlandet er det knapt gjennomført arkeologiske undersøkingar som kan utdjupe alder og utvikling. Her er det eit rikt arkeologisk og paleobotanisk materiale å ta fatt i, i form av hundrevis av nedlagde og attgrodde setervollar.

Nye metodar

Det rike materialet frå utmarka kan også kombinerast med ny metodebruk. Nye metodar blir jamleg testa ut

Figur 5 Dette fangstanlegget ved Olstappen i Nord-Fron kjem særleg godt fram ved laserskanning. Kart ved Lars Pilø/Oppland fylkeskommune.

i arkeologien, og ein metode som har vist seg særleg fruktbar i forskning og forvaltning av kulturminne i utmark er flyboren laserskanning (LIDAR-skanning). Flyboren laserskanning gjer det

mogleg å konstruere detaljerte digitale terrengmodellar, der synlege kulturminne som gravhaugar, fangsgroper, kolgroper og hulveggar synest, sjølv i område med tett vegetasjon. Denne

metoden vil ikkje erstatte konvensjonelle registreringar, men kan vere til stor nytte ved overordna planlegging, landskapsanalysar og detaljert kartfesting av kulturminne. Utprøving av metoden over store utmarksområde i Oppland har framskaffa eit rikt materiale, mellom anna mange konsentrasjonar av kolgroper i Valdres som ved synfaring i felt har vist seg å vere jarnvinneanlegg. Dette materialet vil ha stor nytte i framtidig forvalting, men opnar også for forskingsprosjekt, til dømes knytt til jarnvinneanlegga sin morfologi.

Avslutting

Utmarka, som i flatemål utgjer hovuddelen av landarealet i Noreg, inneheld eit svært rikt arkeologisk materiale. Mykje av kunnskapen kring utmarka har til no kome gjennom magistergrads-, hovudfags- og masteroppgåver, og eg trur at også i framtida vil mykje av grunnforskning knytt til kulturminne i utmark kunne kome gjennom masteroppgåver. I denne artikkelen har eg skissert nokre hovudtrekk i dagens kunnskap om utmarka og peika på moglege forskingsprosjekt med utgangspunkt i dette materialet.

Vidare lesing:

Jacobsen, Harald og Jørn-R. Follum 2008: Kulturminner i Norge. Spor etter mennesker gjennom 10 000 år. Tun forlag. Oslo.

Larsen, Jan Henning 2009: Jernvinneundersøkelser. Faglig program. Bind 2. Varia 78. Kulturhistorisk museum. Oslo.

Myhre, Bjørn og Ingvild Øye 2002: Norges landbrukshistorie I. Jorda blir levevei. Det norske Samlaget. Oslo.

Skare, Kjetil: Som lys frå oven. En introduksjon til flybåren laserskanning. I: Primitive tider nr. 13 (2011), s. 101–112.

Steinsland, Gro 2005: The late Iron Age Worldview and the Concept of Utmark. I: Ingunn Holm, Sonja Innselset og Ingvild Øye (red.): 'Utmark' The Outfield as Industry and Ideology in the Iron Age and the Middle Ages. UBAS International 1, s. 137–146.

Om funn frå isbreane, sjå: www.oppland.no/Klimapark2469

Tolkninger i takt med tidsånden

Gro Mandt

Utforskningen av den skandinaviske bergkunsten strekker seg over nesten 400 år. En flora av forskjelligartede og tidvis motstridende forklaringsmodeller har vokst fram, samtidig som funnmengden har økt, fulgt av en stadig mer sofistikert metodikk for gjenfinning, datering og dokumentasjon av bildene i berg. At datatilfanget har økt, er imidlertid ikke hele forklaringen på at tolkninger er blitt revurdert og endret over tid. For å forstå hvorfor stadig nye problemstillinger og tolkningsmodeller utformes, må vi se på hvilke faktorer som styrer forskningsprosessen.

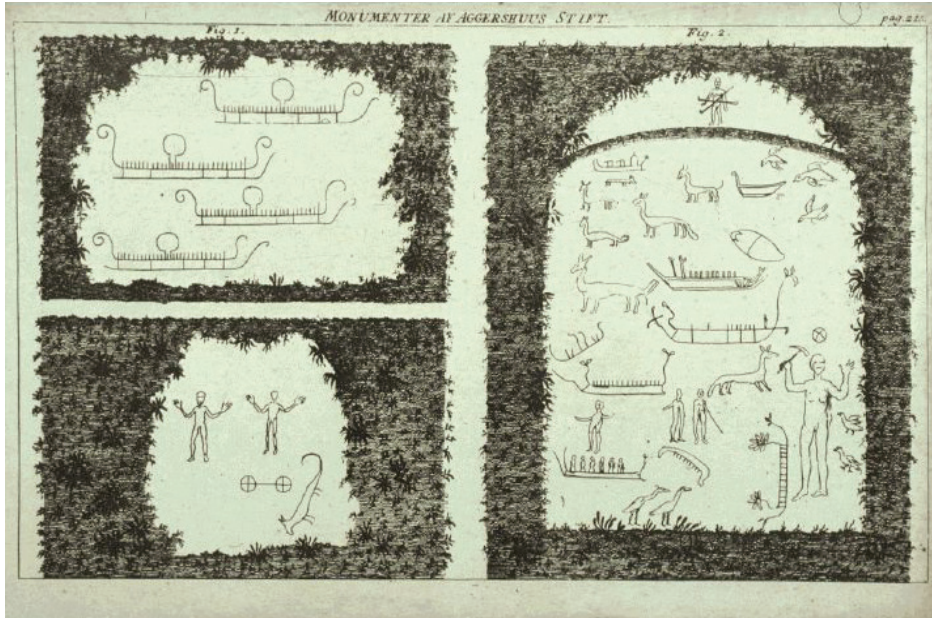
Drivkrefter og forutsetninger

Framveksten og utviklingen av forhistorieforskningen i Norden er resultat av samspillet mellom vitenskapelige, politiske og samfunnsmessige forhold. De vitenskapelige drivkreftene som styrer den arkeologiske tenkningen i Norden, faller sammen med skiftende teoretiske retninger og ideologier i Europa fra 1600-tallet og fram til i dag, og de politiske drivkreftene har sitt opphav i historiske forhold. Forskningsprosessen må forstås som et vekselspill mellom det vitenskapelige og

sosiale normsystemet i samfunnet, forskerkollektivet og den individuelle forskeren. Dette vil jeg illustrere med den lange tolkningshistorien til et ristningsfelt som nær hadde gått i glemmeboka.

De oversette ristningene

Den eldste bevarte reproduksjonen av en skandinavisk helleristning er tre små akvareller av ristningene på Backa i Brastad i Bohuslän. Akvarellene ble laget i 1627 av Peder Alfsson, som var lektor ved Katedralskolen i

Figur 1 Kobberstikk av Peder Alfssøns tre akvareller fra Backa i Brastad, publisert av Suhm i 1784. Alfssøns avtegning fra 1627 er gjort på frihånd. Menneskefigurene er kjønnsløse, med unntak av den største som i Alfssøns versjon er framstilt som kvinne.

Kristiania (fig. 1). På det tidspunktet var Bohuslän norsk område og del av tvillingriket Danmark-Norge. Derfor sendte Alfssøn akvarellene sine til den store danske antikvaren Ole Worm i København, som innlemmet dem i Den Arnamagneanske Samling. Der ble de liggende upåaktet gjennom nesten 150 år, inntil de i 1780-åra ble hentet fram fra glemselen. Akvarellene til Alfssøn er ikke bare den tidligste dokumentasjonen av en skandinavisk ristning, det er også noe av en gåte hvorfor det tok så lang tid før an-

tikvarene fattet interesse for dem.

Søkelys på Alfssøns akvareller

Det var den danske historikeren Peter Frederik Suhm som først satte søkelyset på de tre akvarellene fra 1627. I åra 1779-84 ga han ut et stort historieverk: Samlinger til den Danske Historie. Der trakk han fram Peder Alfssøns reproduksjon av figurene på Backa i Brastad. Han gjenga og kommenterte Alfssøns beskrivelse av innrissingene, illustrert med et kobberstikk han fikk laget av akvarellene. Dette grunnga

han med at de burde "reddes fra For-glemmelse og Undergang" (Suhm 1784). I lys av den store antikvariske aktiviteten i Norden på 1600-tallet, synes det påfallende at ingen tidligere hadde tatt notis av Alfssøns akvareller. Antikvarene på 1600-tallet var ikke ukjent med inskripsjoner i stein – runeinnskrifter hadde vært viktige forskningsobjekt alt på 1500-tallet, og statsmaktenes interesse for levningene fra fortida var en sterk drivkraft.

Kongebrevet

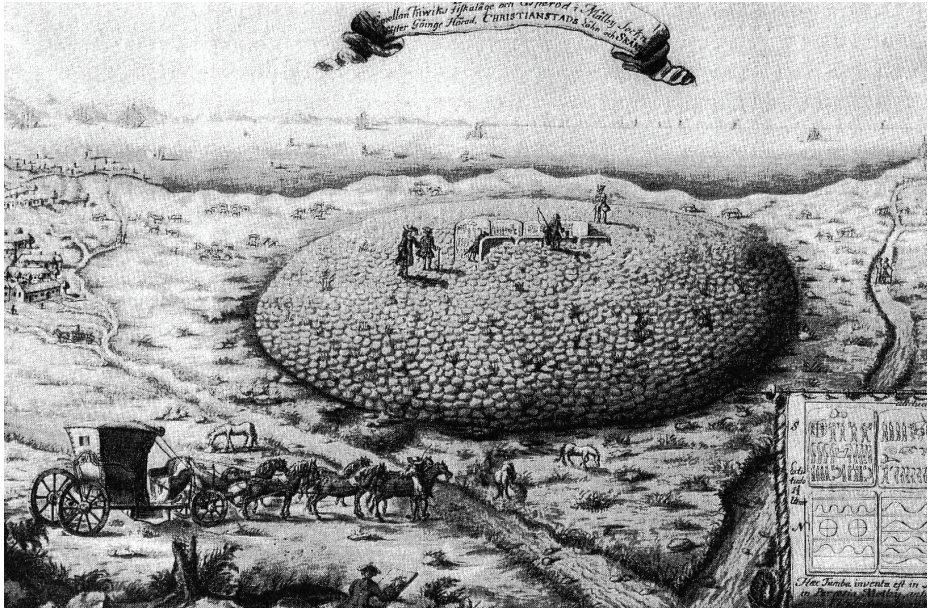
I 1622 sendte Kong Christian IV et brev til biskopene i Danmark og Norge om "att uppsöka och antekna antikviteter och dokument" (Baudou 2004:59). Til Det kongelige kanselli i København skulle de sende inn fortegnelser over historiske dokument i ulike arkiv, avskrifter av alt som var skrevet med runer, opplysninger om fortidsminner, opplysninger om sagn og legender, topografiske opplysninger og runeinnskrifter i tre. Initiativet til Kongebrevet kom sannsynligvis fra Ole Worm, som var en sentral aktør i det antikvariske arbeidet på denne tida. Han samlet systematisk inn arkeologisk kildemateriale, drev selv antikvarisk forskning og hørte til et omfattende forskerkollektiv. Resultatet av Kongens brev var at en mengde opplysninger ble sendt inn til Det kongelige Kanselli i de følgende åra,

deriblant Alfssøns akvareller. Men når det gjaldt inskripsjoner i fjell var forskningsinteressen på 1600-tallet først og fremst knyttet til runeinnskriftene – et materiale Worm selv utnyttet i sin forskning. Det var imidlertid ikke bare vitenskapelige interesser, men også politiske drivkrefter som styrte runeforskningen. I debatten mellom svenske, danske og tyske politikere, var runenes alder og opphav et viktig og høyst alvorlig spørsmål.

Når forutsetningene endres – Kivik-graven oppdages

Men inskripsjonene fra bergsvaene i Brastad var altså uinteressante for de danske antikvarene på 1600-tallet. Og da Bohuslän ble svensk land ved freden i Roskilde i 1658, var de heller ikke danske antikvarers anliggende. Hva var så grunnen til at den danske historikeren Suhm på slutten av 1700-tallet trakk fram Alfssøns dokumentasjon, mens antikvarer igjennom halvannet hundreår hadde oversett dem? Hva hadde endret seg i det arkeologiske verdensbildet i løpet av disse 150 åra? Hvilke nye forutsetninger hadde ført til at Alfssøns akvareller ble hentet fram fra glemselen?

Nøkkelen til å forklare hvorfor Backaristningene ble interessante i 1780-åra, mener jeg vi finner i Suhms kommentarer til Alfssøns dokumentasjon og tolkning. Den ene akvarellen – som

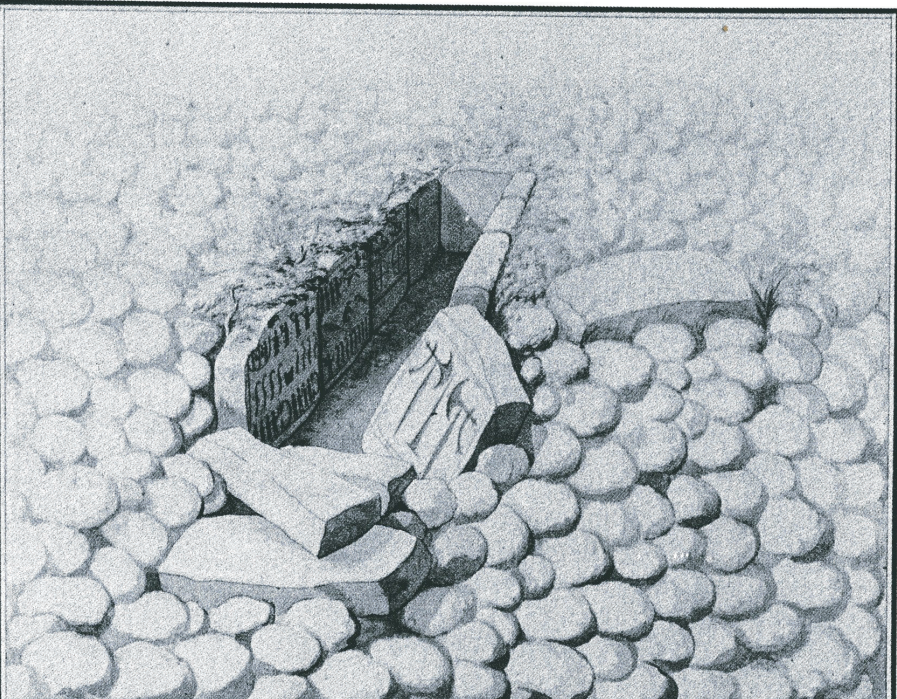

Figur 2 Penn- og tusjtegning fra 1760 av gravrøysa Bredarör ved Kivik i Skåne, med de dekorerte hellene inntegnet.

bl.a. gjengir to menneskefigurer med hevede armer, samt en dyrefigur og et hjulpar – har han ingen forklaring på (fig. 1, nederst til venstre). Om de andre akvarellene sier han imidlertid: "De sidste Figurer ere upaatvileligen Skibe" og "Ligheden mellem disse Monumenter og de Kiwigske falder meget tydeligen i Øinene" (Suhm 1784).

Det er Suhms henvisning til "Ligheden mellem disse Monumenter og de Kiwigske..." som representerer et nytt perspektiv i forståelsen av figurer i fjell. I 1748 ble den mektige gravrøysa

"Bredarör" ved Kivik i Skåne åpnet – som så ofte på den tida i håp om å finne gull og andre skatter (fig. 2). Den virkelige skatten i graven ble imidlertid oppdaget først året etter – nemlig at det var hogd inn båtfigurer og andre motiv på steinene i den store gravkisten. Grunnen til at figurene ikke ble oppdaget samtidig med at kisten ble avdekket, kan ha sammenheng med at linjene er smale og grunt hogd, og derfor vanskelige å se. Men trolig var årsaken også at ingen ventet å finne slike innhogninger i en grav – eller andre steder for den saks skyld,

Figur 3 Samtidig illustrasjon av Kivik-graven etter at den ble avdekket i 1748.

fordi fenomenet "helleristning" var ukjent på den tida. Antikvarene manglet rett og slett forutsetninger for å erkjenne "figurer i fjell" som en egen kategori fortidsminner (fig. 3). Funnet av Kivik-ristningene endret forutsetningene - og derfor også betingelsene - for at 1700-tallets lærde skulle forstå betydningen av Alfssøns reproduksjon av Backa-ristningene.

Tidtrøytte for steinhoggere?

På den bakgrunnen er det forståelig at antikvarene på 1600-tallet ikke fattet interesse for Alfssøns avtegninger. Men hva var grunnen til at Alfssøn selv brydde seg om å lage sirrlige akvareller av billedframstillinger han etter alt å dømme ikke hadde noen som helst forkunnskaper om? Forklaringen er trolig at ristningsberget er nærmeste nabo til middelalderkirken i Brastad.

Av Suhms historieverk framgår det at en stor del av de opplysningene som ble sendt inn til Det kongelige Kanseli i København på 1600-tallet, dreier seg om kirker fra middelalder, samt historiske opplysninger og sagn som på den tida ofte ble knyttet til både monumenter og runeinnskrifter. Trolig var middelalderkirken Alfssøns primære studieobjekt, og av teksten hans framgår det at han mente figurene var laget av de steinhoggerne som hadde bygd kirken. Han antok at stein til kirken var brutt fra berget der inskripsjonene står, og at steinhoggerne hadde laget figurene under pauser i arbeidet – altså tagging eller graffiti i dagens språkbruk. Siden Alfssøn mente at berget med figurer representerte en del av kirkens bygningshistorie, har han etter alt å dømme sett det som sin oppgave å dokumentere figurene og gi til kjenne en forklaring på hvordan de var blitt til. Derfor laget han reproduksjoner av figurene og sendte dem til Ole Worm.

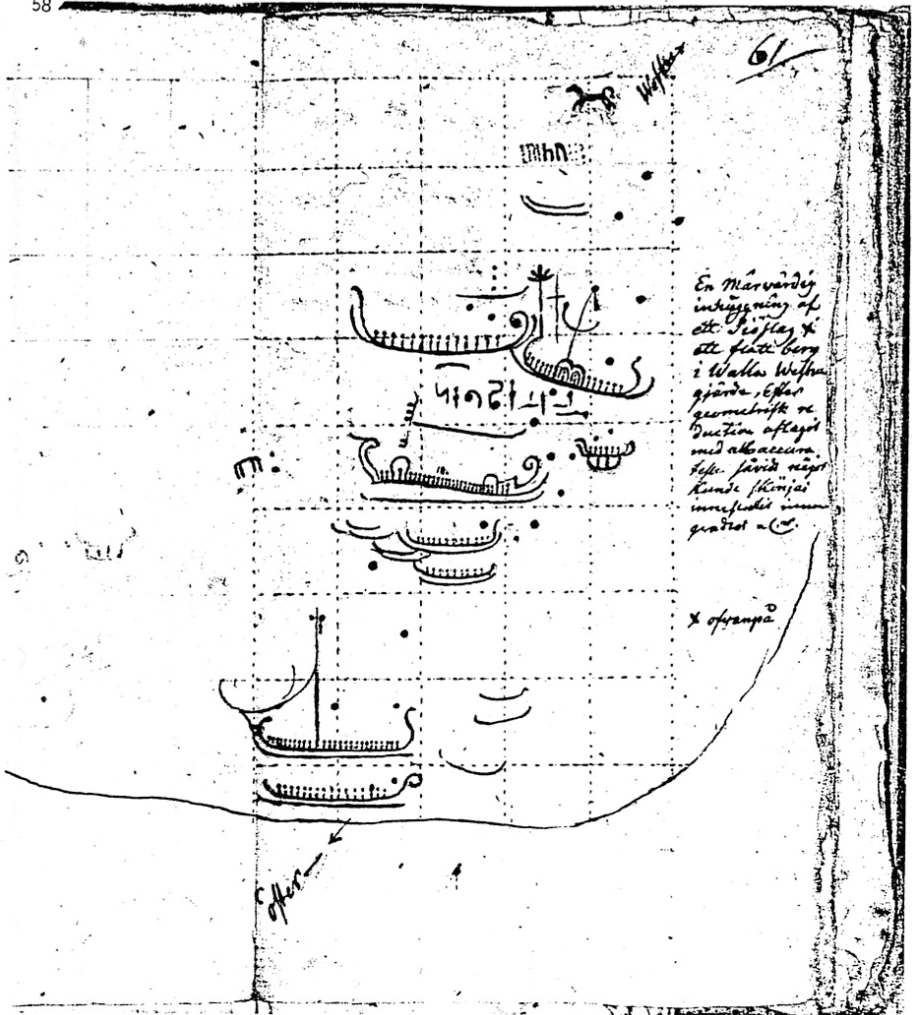
Nasjonalismen – både drivkraft og forutsetning

Kivik-funnet åpnet altså for ny innsikt i fenomenet "figurer i fjell". Nordens lærde – "fornälskare" som de kalte seg - mente bildene skildret dagligliv eller historiske hendelser fra ei tid før skrift ble tatt i bruk. Men rundt århundreskiftet fikk en ny tolkning bok-

stavelig talt vind i seilene. I samband med de store politiske endringene i Europa, vokste det fram en sterk nasjonalisme i de skandinaviske landene. Dette fikk betydning ikke bare for styresmaktene og de intellektuelle, men også for folk flest i forhold til identitetsfølelse og tilhørighet til sted og land. De nasjonalistiske strømmingene ble en viktig drivkraft for forhistorieforskningen, og skapte nye forutsetninger for studiet av og interessen for minnene fra fortida. Det var særlig de tallrike båtristningene som sto i sentrum for den nye tolkningsmodellen (fig. 4). De "upaatvileligen Skibe" som Suhm hadde identifisert på Alfssøns akvareller av Backa i Brastad, ble opphøyd til vikingenes staselige krigsfartøyer - "dragene" som Snorre Sturlasson beskriver i Kongesagaene. I nasjonalromantikkens ånd ble dette ensbetydende med sagaenes vikingtokter og det tidsrommet i Nordens forhistorie da nordboerne hersket på havet og vant ære og makt under fjerne himmelstrøk – en gloriøs identitetsskapende fortid (fig. 5).

Religionen i sentrum

Tolkningen av ristningene som vikingers verk ble imidlertid nedtonet utover på 1800-tallet, og ved inngangen til det 20. århundre vant synet på ristningene som religiøsevitnesbyrd innpass. Søkelyset ble satt

Figur 4 Reproduksjon av deler av Backa-ristingen utført i rett målestokk av Hilfeling på slutten av 1700-tallet.

på motivkombinasjoner der båter opptrer sammen med menneske- og dyrefigurer, ringer, og spiraler, og

på 1920-tallet introduserte Oscar Almgren sin fruktbarhetskultiske tolkningsmodell. Ristningene ble

Figur 5 Christian Kroghs illustrasjon av vikingflåte i Snorres Kongesagaer.

forklart som avbildning av ritualer eller mytologiske fortellinger knyttet til en fruktbarhetsreligion som skulle sikre årsvekst og fruktbarhet i de levendes verden, og fortsatt liv og gjennfødelse i dødekulten. Dermed fikk alle motivene på ristningen i Backa i Brastad sin forklaring – også de av Alfssøns avbildninger som Suhm i 1784 ikke hadde noen forklaring på: menneskefigurer med hevede armer, dyrefigurer og ringmotiv. Også båtene på Backa-bergene gjennomgikk en tolkningsmessig transformasjon – fra vikingskip til kultbåt og fartøy for fruktbarhetsguden.

Fra usedelige mannspersoner til bryllupsbilder

Et sentralt motiv i den fruktbarhetskultiske tolkningsmodellen er menneskefigurene.

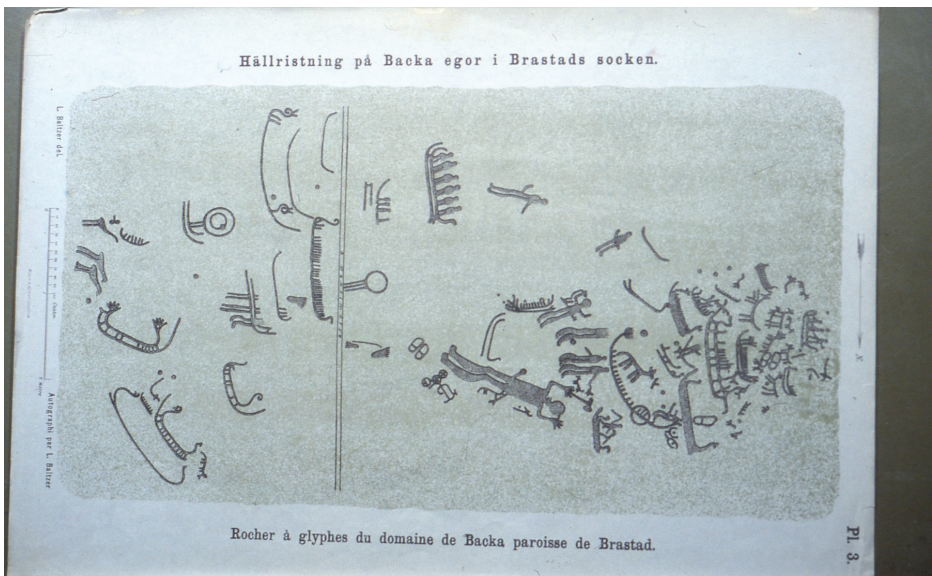
På Alfssøns akvareller fra Backa i Brastad er menneskefigurene framstilt kjønnsløse, mens de fleste "i virkeligheten" – altså ifølge vår tids tolkningskonvensjon – er utstyrt med markert fallos (fig. 6). For 1700- og 1800-tallets lærde var disse "usedelige" framstillingene så anstøtelige at de rett og slett ble oversett og bortforklart med at bare mennesker på et lavt kulturelt nivå kunne avbilde slik "lettsindighet". Nettopp oppfatningen

av motiv med seksuelle overtoner kan illustrere hvordan endringer i det teoretiske ståstedet fører til en tolkningsmessig snuoperasjon. De utskjelte potente mannsfigurene ble i det nye tolkningsuniverset forklart som sinnbildet på den uslokkelige fruktbarhetsvnen. Avbildninger oppfattet som samleiescener ble kalt "brudepar", og tolket som framstilling av årstidsdramaets "hellige bryllup" mellom fruktbarhetsguden og hans gemalinne. Rett nok kommer et anstrøk av samtidas moralisme til uttrykk i begrepene "bryllup" og "brudepar". Det som er

avbildet på bergflatene, bortforklares ikke, men språkbruken gir inntrykk av at det foregår innenfor ekteskapets trygge og borgerlige rammer.

De hundre blomsters tid

I nesten 400 år er ristningene på Backa i Brastad blitt tolket og omtolket mange ganger. Et tilbakeblikk på forskningshistorien skaper inntrykk av at hver tidsalder har sin egen tolkning av bildene i bergflatene. I løpet av det siste hundreåret har denne prosessen fortsatt i stadig raskere tempo. De ulike motivene og motivkombi-

Figur 6 Kalkering av Backa i Brastad utført av Laurits Baltzer, som dokumenterte ristninger i Bohuslän i åra 1881-1919.

nasjonene som opptrer på Brastad-ristningen - og som kjennetegner bronsealderens ristningstilfang - er blitt tolket inn i stadig nye scenarier. Og i tiåra før og etter tusenårsskiftet er studiet av bildene i bergsvaene preget av et teoretisk mangfold som åpner for alternative problemstillinger og tolkninger. Nye teoretiske ståsteder avløser hverandre i stadig raskere tempo, og gamle arkeologiske sannheter dekonstrueres.

Kanskje er det et gammelt kinesisk utsagn udødeliggjort av Mao-Tse-Tung - som best kan karakterisere arkeologien rundt tusenårsskiftet: "la hundre blomster blomstre og hundre tankesaker kappes". I denne sammenheng vil det imidlertid føre for langt i å trekke fram alle de nye "blomstene" - les: tolkningsmodellene - som har sett dagens lys i løpet av de siste decenniene.

Vidare lesing:

Almgren, Oscar 1927. Hällristningar och kultbruk. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. 35. Stockholm.

Baudou, Evert 2005. Den nordiska arkeologien – historia och tolkningar. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.

Suhm, P.F. 1784. Samlinger til den Danske Historie. Andet Binds Tredie Hæfte. København. Gyldendals Forlag.

I døden er vi slett ikke like

Stian Hamre

Ved innføringen av kristendommen i Norge på 1000-tallet ble det en markant endring i hvor og hvordan den døde ble begravd. De største endringene av begravelsskikken var nok at kristendommen krevde at alle kristne skulle begraves i vigslet jord, noe som i praksis ville si at de skulle begraves på et relativt begrenset område rundt kirkebygningene. I tillegg ble alle begravd på likt vis under flat mark og det ble slutt på kremeringsbegravelser. Ved første øyekast kan det se ut som om kristendommen innførte en form for likhet i døden, i motsetning til hvordan sosiale forskjeller tidligere hadde blitt markert gjennom store gravmonumenter. Det heter seg at i døden er vi alle like, men det er likevel lite som tyder på at dette var tilfelle i middelalderen. Både skriftlige og arkeologiske kilder viser at det var flere faktorer som innvirket på hvor man ble plassert på kirkegården: kjønn, sosial status, alder. I denne artikkelen vil jeg prøve å belyse dette ved en gjennomgang av noen av de skriftlige og arkeologiske bevisene for tidlig kristen gravskikk, med spesiell vekt på min egen studie av det norske osteoarkeologiske materialet fra fire tidlig kristne gravplasser.

De skriftlige kildene

For å starte med de skriftlige kildene så er det i all hovedsak snakk om noen paragrafer i de tidlige landskapslovene. I middelalderen var Norge delt inn i fire lovdistrikter: Gulating (vestlandet og Agder), Borgarting (området rundt Oslofjorden), Eidsivating

(østlandet), og Frostating (Trøndelag, Nordmøre og Romsdal). Hvert lovdistrikt hadde sine egne lover: Gulatingsloven, Borgartingsloven, Eidsivatingsloven og Frostatingsloven. Det er i kristendomsbolkene i disse lovene man finner noen paragrafer som omhandler gravplasser og behandlingen

av de døde, og dette er de eneste skriftlige kildene som gir noen indikasjon på hvilke reguleringer som gjaldt for begravelsen av de døde på den kristne kirkegården. Det disse lovene forteller oss er at forhold som kjønn og sosial status var av avgjørende betydning når det skulle bestemmes hvor på kirkegården den avdøde skulle begravnes. I Eidsivatingsloven står det at menn skal begravnes sør for kirken og at kvinner skal begravnes på nordsiden av kirken. Eidsivatingsloven beskriver også en annen form for inndeling av kirkegården som også er beskrevet i Borgartingsloven, nemlig en inndeling basert på den avdødes sosiale status. Disse to lovene beskriver at lendmennene skulle begravnes nærmest kirken, hauldmennene lenger ute, deretter skulle de frigitte trellene begravnes og området ytterst, nærmest kirkegårdsgjerdet, var reservert for trellene. Gulatingsloven og Frostatingsloven sier ingenting om hvordan kirkegårdene skulle inndeles. Av andre forskrifter kan det nevnes at det å være kristen var en forutsetning for å bli begravd på kirkegården, samtidig som kriminelle og folk som hadde begått selvmord ikke kunne begravnes i vigslet jord.

De arkeologiske kildene

De arkeologiske kildene er mye mer omfattende og det er her man finner

de sterkeste indikasjonene på hvilke begravelsespraksiser som ble fulgt i tidlig kristen tid. I det følgende kommer jeg til å diskutere ulike begravelsespraksiser generelt, men med hovedvekt på hva man vet om situasjonen i Norge. Denne diskusjonen vil bli delt inn etter tema og vil begynne med en gjennomgang av hvilke beviser vi har for den kjønnsdelte kirkegården.

Kjønnsdeling

Det første eksempelet på en kjønnsdelt kirkegård ble utgravd på Skeljastaðir på Island og ble beskrevet i 1943. Etter denne første oppdagelsen er denne praksisen beskrevet på mange andre steder fordelt på Island, Grønland, Sverige og Danmark. Inntil nylig har det ikke vært vist at en separering av menn og kvinner ble praktisert på norske kirkegårder. Dette har virket noe rart siden det eneste skriftlige belegget for en slik praksis kommer fra Norge og kjønnsdeling har helt klart vært praktisert i Norges nabo-land. Jeg har gjennomført en studie som har vist at kjønnsdeling faktisk også ble gjennomført i Norge. Ved en detaljert gjennomgang av skjelett-materialet fra Mariakirken i Bergen, Peterskirken i Tønsberg, Folkebibliotekstomten i Trondheim og Hamarkatedralen ble det klart at en form for kjønnsdeling hadde blitt praktisert på

tre av de fire kirkegårdene. Det eneste stedet hvor kjønnsdelingen ble utført i henhold til lovteksten, med kvinner nord for kirken og menn på sørsiden, var på kirkegården for Peterskirken i Tønsberg. Ved Hamar-katedralen tyder det også på at kjønnene ble behandlet ulikt. Her kunne ikke nordsiden av katedralen brukes til begravelser på grunn av topografiske forhold, men menn og kvinner var likevel ikke jevnt fordelt på kirkegården. Det var nesten utelukkende menn begravd på vest og sørsiden av katedralen, mens det var en jevn fordeling med menn og kvinner på østsiden. Selv om det virker som om mennene ble begravd på alle tilgjengelige deler av kirkegården, så var kvinnes begravelsesområde hovedsakelig begrenset til området øst for katedralen. I Trondheim, på Folkebibliotekstomten, finner man nok en annen form for separering av kjønnene. Her ble ikke sørsiden brukt til begravelser, så den foretrukne løsningen her ser ut til å ha vært å dele begravelsesområdet nord for kirken inn i en nordre og en søndre del hvor menn ble begravd på den søndre delen nærmest kirken og kvinnene på den ytre nordre delen. På kirkegården for Mariakirken i Bergen tyder bevisene på at en separering av menn og kvinner ikke noen gang hadde blitt praktisert. Ut ifra dette kan man konkludere at det ble prak-

tisert en separering av menn og kvinner på den tidlig kristne gravplassen, men ikke alle steder. Det er også klart at kjønnsdelingen ble tilpasset lokale forhold hvor det ikke var mulig å dele kirkegården inn i en del nord for kirken og en del sør for kirken.

Den kjønnsdelte kirkegården virker å være et kristent fenomen da det ikke finnes noen beviser på en slik inndeling i førkristen tid, men praksisen varte bare i noen få århundrer. Det kan ikke sies med sikkerhet når kjønnsdelingspraksisen opphørte, men både de skriftlige og de arkeologiske kildene kan lede oss mot et sannsynlig tidspunkt. Det er to bevarte versjoner av Eidsivatingsloven og paragrafen som beskriver kjønnsdelingen er fjernet fra den yngste versjonen. Problemet er at man ikke vet når denne yngste versjonen stammer fra, men ser man på en annen del av loven kan man sannsynliggjøre at den er yngre enn fra 1247. Dette bygges på at jernbyrden er nevnt flere ganger i den eldste versjonen, men alle spor av dette er fjernet i den yngre versjonen. Jernbyrden ble forbudt i Skandinavia i 1247 og hvis man går ut ifra at dette er reflektert i loven, så stammer nok den yngre versjonen fra etter dette tidspunkt. Det arkeologiske materialet støtter også at denne praksisen opphørte ikke så lenge etter dette. Med unntak av to steder, som viser kjønnssegregering

så sent som på 1400 tallet, så er det ingen andre beviser på at praksisen ble fulgt lenger enn til begynnelsen av 1300 tallet. Det ser ut som kjønnssepareringspraksisen kan ha hengt igjen enkelte steder, men at den i all hovedsak hadde tatt slutt ved begynnelsen av det fjortende århundret.

Sosial inndeling

Den andre faktoren som i følge lovene skulle bestemme et individs plassering på kirkegården var sosial status. Å vise sosiale forskjeller i det arkeologiske kirkegårdsmaterialet kan, av flere grunner, være komplisert og nødvendiggjør en gjennomtenkt metodologi. Grunnen til at sosiale forskjeller ikke er så lett synlige i det kristne gravplassmaterialet skyldes nødvendigvis at enkle skjeletter ikke sier noe om et individs sosiale status og i tillegg innholder heller ikke kristne graver noe gravgods som kan gi en antydning om en persons sosiale stilling. En av de tidlige undersøkelsene som mente å vise sosiale forskjeller innen en kirkegård ble gjort på Grønland på 1960 tallet. Det ble funnet at gravene rundt Thjodhilds kirke ble mindre forseggjort, var gravd grunnere og kroppsposisjonene virket mer tilfeldig i områdene lengst borte fra kirkebygningen. Dette ble tolket som om personene lengst ute på kirkegården var av lavere sosial sta-

tus enn individene som var begravd i de mer ordnede områdene nærmere kirken. En annen, omtrent samtidig, studie av en kirkegård i Wästerhus i Sverige mente å vise sosiale forskjeller på et annet grunnlag. Her ble de begravde individenes høyde brukt som indikator for sosial status. Grunnen til at høyde sees i sammenheng med sosiale forskjeller er at en persons høyde delvis er bestemt av ernæringsmessige forhold. Selv om et individs endelige høyde i all hovedsak er bestemt av genetiske forhold, så er en betydelig del påvirket av personens kosthold. Det er vanskelig å si nøyaktig hvor stor denne delen er, men rundt 10 prosent har vært foreslått. Man regner med at folk i samfunnets lavere klasser hadde dårligere tilgang på ernæringsmessig høyverdig mat enn folk i de øvre samfunnslag, og det er derfor sannsynlig at folk av lavere status også var kortere av vekst. Det var dette som ble vist på kirkegården i Wästerhus hvor de høyeste individene generelt sett var begravd nærmere kirkebygningen. Denne metoden har vært, og er, den mest brukte når man forsøker å belyse sosiale forskjeller. I min studie har jeg valgt å bruke en annen variabel som er mindre genetisk påvirket og som jeg mener er mer direkte knyttet til samfunnsmessige forskjeller, nemlig slitasjeskader. Bruken av degenerative patologiske

Figur 1 Bildet viser øvre del på et lårben med fremskreden leddslitasje. Slitasjeskadene vises tydelig på leddkulen: porøsitet på leddflaten, ny beinformasjon rundt kanten av leddkulen, og det området som ser polert ut skyldes direkte kontakt mellom leddflatene, noe som skjer etter at leddbrusken er nedbrutt. Denne typen slitasjeskader var mer utbredt i de lavere samfunnslag og har blitt brukt til å vise sosiale forskjeller på de norske kirkegårdene.

endringer i ledd og ryggvirvler som indikator for sosiale forskjeller bygger på en antakelse om at de lavere klassene var utsatt for hardere fysisk arbeid enn personer i de øvre samfunnslag. Stort sett alle vill oppleve en viss degenerering i ledd og ryggstøyle hvis de lever lenge nok, men hardt fysisk ar-

beid vil fremskynde disse endringene i skjelettet. Det er derfor trolig at slike slitasjeskader var mer utbredt i de lavere samfunnslag og spesielt blant yngre individer. Det som ble funnet på de to kirkegårdene hvor dette kunne undersøkes (folkebibliotekstomten i Trondheim og Peterskirken i Tøns-

berg) var at det var en større utbredelse av slitasjeskader på den ytre halvdel av kirkegårdene og at forskjellen økte når man ekskluderte den eldre delen av befolkningen. Dette stemmer overens med teorien og det virker sannsynlig at et individs sosiale status var avgjørende for plasseringen på kirkegården.

Alder

En annen faktor som også virker å ha hatt betydning er alder, men bare når det gjelder de yngste individene. Stort sett er det ikke mulig å se noe spesielt mønster med henhold til alder, men, med kun få unntak, ble de yngste barna (0-1 år) begravd i relativ nærhet til kirkebygningen. Barn i alle aldre er blitt funnet på alle deler av kirkegårdene og man kan bare anta at disse ble begravd etter de gjeldende regler for kjønns og sosial inndeling, men dette gjelder ikke de aller yngste barna som virker å ha hatt en helt spesiell stilling i dette systemet.

Hvilke grunner kan det være til denne inndelingen av kirkegårdene?

Å fastslå hvilke grunner som lå bak en slik inndeling av kirkegårdene er bortimot umulig, men noen tanker kan man gjøre seg. For det første så virker det å være en grunnleggende årsaksforskjell mellom de ulike

inndelingspraksisene: kjønnsdelingen var sannsynligvis religiøst betinget, mens den sosiale inndelingen trolig reflekterte datidens samfunnsforhold. Som allerede nevnt så ser det ut som om den kjønnsdelte kirkegården ble innført med kristendommen, og en mulig grunn for en slik inndeling kan man finne i symbolikken rundt korsfestelsen. Når Jesus hang på korset stod Maria på korsets høyre side og Johannes på den venstre siden. Hvis man overfører dette til kirkebygningen, hvor bygningen representerer Jesu kropp, kommer høyresiden mot nord (Marias side) og venstresiden mot sør (Johannes side). Dette mønsteret fantes også inne i kirken hvor kvinnen satt på nordsiden og mennene på sørsiden av midtgangen, og kjønnsdelingen på kirkegården kan sees som en forlengelse av inndelingen inne i kirken.

Det er vanskelig å finne noen religiøs begrunnelse for den sosiale inndelingen av kirkegårdene. Forklaringen på denne formen for inndeling er nok mer en avspeiling av det klassedelte middelaldersamfunnet. Religiøst sett ble nok områdene nærmest kirkebygningen sett på som de mest hellige og derfor ble disse områdene også de mest prestisjetunge sett fra en samfunnsmessig synsvinkel. De øvre samfunnslag ville hatt lettest tilgang på de best ansette områdene på kirkegården

både på grunn av deres sosiale status og av økonomiske grunner, og dette er reflektert i det osteoarkeologiske materialet.

Den siste gruppen som ser ut til å ha fått spesiell behandling på gravplassen var de yngste barna, og deres plassering i relativ nærhet til kirkeveggen kan sannsynligvis heller ikke gis en religiøs begrunnelse. Man kan heller tenke seg at disse alle yngste hadde en spesiell stilling i samfunnet og at de

på en eller annen måte var unntatt fra samfunnets klassesdeling og/eller at de ble sett på som spesielt uskyldige og fortjente god plassering på kirkegården av den grunn.

Uansett årsak, så ble nok ikke gravskikken mer egalitær med innførselen av kristendommen. Alt tyder på at folk ble behandlet ulikt på den tidlig kristne kirkegården både av religiøse og samfunnsmessige grunner.

Vidare lesing:

Hamre, S. 2011. Burial practices in early Christian Norway. An osteoarchaeological study into differences and similarities between four burial assemblages. PhD, Universitetet i Bergen.

Kieffer-Olsen, J. 1993. Grav og gravskikk i det middelalderlige Danmark: 8 kirkegårdsutgravninger. PhD, Aarhus Universitet.

Vretemark, M. 1992. Den kønssegregerade kyrkogården. META, 1-2:120-128.

Vretemark, M. 2009. Tidiga kristna spår i Varnhem – hur tolkar vi det? Historieforum, 2:7-16.

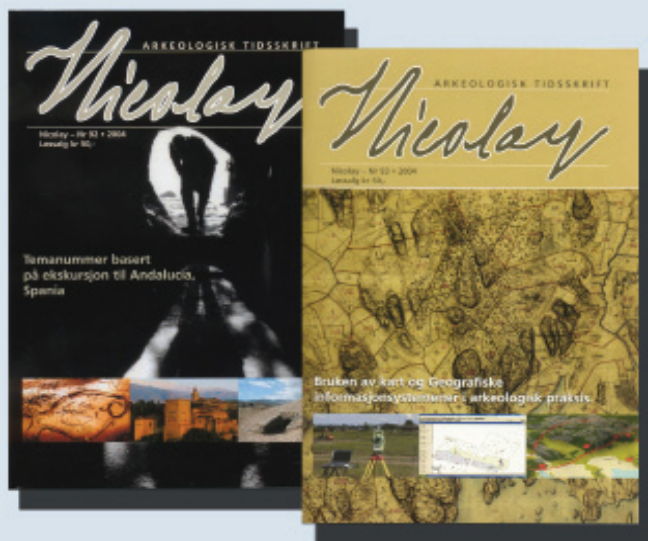
Øye, I. 2009. Osteoarchaeological analyses from medieval Bergen. Bergen, Fagbokforlaget.

NICOLAY

er et tidsskrift utgitt av arkeologistudentene i Oslo siden 1967. Vi publiserer artikler skrevet av både arkeologistudenter og ferdigutdannede arkeologer. Temaene er varierende, men har tilknytning til arkeologifaget. Nicolay er kjent for å publisere både vitenskapelige og mer lettlesete artikler.

Vi gir ut 3 numre i året og et abonnement koster kr. 150,-

Nye numre av Nicolay kan også kjøpes enkeltvis på Akademika og Historisk museum for kr 50,-

Abonnement kan bestilles på vår hjemmeside:

www.nicolaytidsskrift.no

Mektige kvinner og menn frå Osterøy. Tankar kring eit gjenoppdaga sverd frå 300-talet på British Museum

Håkon Reiertsen

I artikkelen blir det kort omtala eit gravfunn frå Mele på Osterøy som har ligge på British Museum i 150 år, men som få norske forskarar har kjent til. Blant gjenstandane frå grava er eit sverd av Mollestadtype, frå siste halvdel av 300-talet. Dette er det einaste sverdet av denne typen som hittil er funne i Hordaland og det verker ikkje tilfeldig at eit så fint sverd er funne nett her. Frå denne garden har ein ei kvinnegrav frå same hundreåret som er blant dei aller rikaste i fylket frå yngre romartid. Likeeins har ein i ei grav på nabogarden Mjelde funne ein medaljong av gull frå 300-talet som viser at eliten på Osterøy har hatt førebilete i fjerne land. Saman vitnar desse og andre gravfunn frå sørvestdelen av Osterøy om at dette området nok har vore eit regionalt senter ved overgangen til folkevandringstid.

Frå Osterøy til London

I topografisk arkiv på Universitetsmuseet i Bergen ligg det under garden Mele arkivert eit gammalt følgjebrev for somme oldsaker adressert til British Museum. Det er skrive på tysk,

men oversatt blir eit utdrag frå brevet om lag slik: "(...) To gravurner funne i eit fire alen langt og fire (alen?) breitt steinkammer, saman med fragment av sverd og andre gjenstandar. Funne av Johannes Nielsen Mæle på garden

Mæle, Gjerstad (...) nordaust for Bergen. Urnene er av leire (...).
Brevet er skriven den 23. mars 1859 i Hamburg, der seljaren "T. Høeg aus Bergen" oppheldt seg på veg mot Paris. Seljaren er truleg Thomas Kobro Høeg (1837-1915) som under folketeljinga i 1865 var tannlækjar i Oslo, der han budde med si tyske kone. Han var opphavleg frå Bergen og var berre 22 år gammal i 1859. Reisa hans gjennom Europa har truleg vore i samband med utdanninga. Frå brevet er det tydeleg at han har skaffa seg oldsaker frå område som låg nær Bergen, der funnstader både på Østerøy, i Sogn og i Hardanger er oppgitt i mils avstand frå Bergen. Oldsakene

frå Mele kjøpte byguten av den då 63 år gamle Johannes Nielsen Mæhle. I staden for å selje funna til Bergens Museum selde han desse til museet i London. Dei kjøpte opp sakene med pengestønad frå paleontologen jarl William Willoughby Cole, og i mars 1861 var dei å finne i tilvekstlista under museumsnummer 315 (fig. 1).

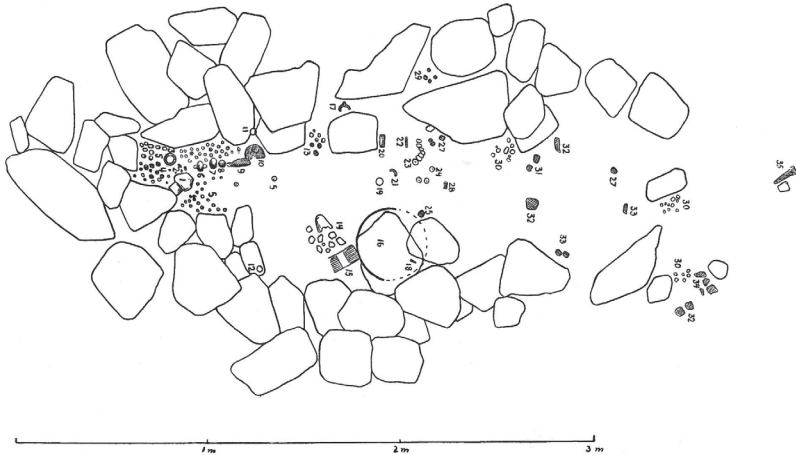
Mannsgrava frå Mele

Dei to omtala gravurnene er eit heilt spennforma leirkar med eit jernband rundt randen (undernummer 2), skår frå eit liknande leirkar (3) og stykke frå to tregjenstandar med ukjend funksjon (6 og 7). Vidare er her delar av bronsebeslag til sverdskjede

2	Terracotta, ^(or perhaps) grey, cylindrical bucket with scored lines & ornaments below the rim and portions of attachments for handle.		with scored iron hoops H. 7 1/8.
3	" six fragments of similar ware, three from the rim & three from the bottom.		
4	Bronze ornament which has been fixed to some other object H. 2 2/10.		(joined together)
5	" " probably part of sheath of sword-sheath.		L. 3 4/10.
6	Wood. fragment.		L. 6 1/4
7	" flat piece.		L. 5 1/4

Figur 1 Utsnitt frå ein kopi av tilveksten for British Museum 1861.0315, 2-7.
Henta frå topografisk arkiv, Universitetsmuseet i Bergen

*Mele, Gjerstad s. Haus pgd.
Nordhordland*

Figur 2 Planteikning av kvinnegrava frå Mele. Etter Bjørn 1924

og doppsko (4 og 5), samt tre bevar-
arte stykke av eit tveigga sverd med
sverdskjede av tre (9a). Berre halve
doppskobeslaget er bevart og også det
andre beslaget er skada. Det siste er
pryda med punktsirkclar og ut frå foto
av beslaga kan ein sjå at dette er re-
star etter eit sverd av Mollestadtypen
(Rygh 197). Slike sverd var i bruk ved
slutten av romartida på siste halvdel-
en av 300-talet etter Kristus og dette
er det første sverdet av typen som er
kjend i Hordaland.

Informasjonen om gravfunnet og
sverdet er arkivert i Bergen av kon-

servator Per Fett. Han må ha fått tak
i opplysningane ein gong etter 1965,
då han publiserte registreringane for
Haus prestegjeld utan å nemne fun-
net, og truleg før 1980. Det er verd å
merke seg at det ved registreringane
på Mele på 1960-talet fanst opplysnin-
gar om eit forgylt sverdhandtak som
tidlegare var funne på garden. Molle-
stadsverd har somme gonger slike
handtak. Sjølv om sverdet etter det eg
kjenner til aldri før er omtala i norsk
forskning, kjem det likevel ikkje heilt
overraskande på ein at nett eit slikt
sverd er funne på garden Mele.

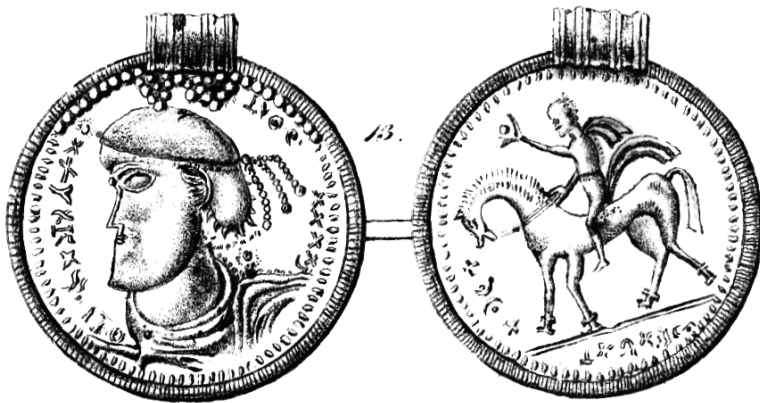
Ei kvinne æra med gull og glas

På denne garden er det nemleg funne ei kvinnegrav som reknast som den rikaste frå Hordaland på 300-talet. Denne blei fagleg undersøkt av Anathon Bjørn i 1918 (fig. 2). Han fann her ei ubrent grav i eit kammer som var grove ned i undergrunnen og på overflata var dekkja av ei lita røys. Blant gravgåvene var to romerske glasbe-
ger, ein gullring, to sølvringar, spin-
nehjul av bronse, fire hundre perler
av glas og gullfolie, samt anna drakt-
utstyr og husgeråd. Kombinasjonar
av romersk import og gjenstandar
av gull finst berre i dei aller rikaste
gravene frå romartid og folkevand-
ringstid, og dette peiker mot at den
gravlagde kvinna og hennar etterlatne
hadde høg sosial status i samtida.

Med tanke på at den rike kvinne-
grava og mannsgrava med sverd er
nokså samstundes og funne på same
gard, er det vidare sannsynleg at det
har vore eit form for samband mel-
lom desse menneska. Om dei ikkje
har vore i slekt eller levd i nett same
generasjon, så har dei eller slektene
deira i Meledalen i alle fall vore nære
naboar som æra sine døde med gjæve
gravgåver. Det same gjeld også for ei
tredje grav til ein sambygding på gar-
den Mjelde i nabodalen.

Keisarens nye klede

Bergens Museum blei oppretta i 1825.
Eitt av dei første funna som kom
inn til samlinga var ein medaljong
av gull. Denne blei funne i 1827 då
somme ung-dommar grov fram eit

Figur 3 Medaljongen frå Midt-Mjelde. Etter litografi i Christie 1837

kammer i ein gravhaug på garden Midt-Mjelde. I tillegg skal det også ha vore ei urne med oske i grava. Medaljongen frå Mjelde har motiv som er kopierte frå romerske førebilete og overført i ein germansk stildrakt. Dei romerske medaljongane var pryda med bilete av keisaren og blei gjerne gjeve til keisaren sine fremste menn som bar desse som teikn på truskap. Også medaljongen frå Mjelde har ei hempe slik at den kan berast som smykke. På framsida av medaljongen er det eit mannsansikt i profil med hovudpynt og kappe. Det er på andre sida bilete av ein mann med kappe som sit til hest og held opp det som kan vere ein medaljong. På begge sider er det teikn som etterliknar bokstavar. Det er uvisst om den gravlagde på Mjelde sjølv var ein stormann som kunne gi bort gåver eller om dette blei bore som teikn på truskap til gjevaren. Uansett har truleg også vår mann, eller kvinne, frå Mjelde vore del av det høgaste sosiale sjiktet i samtida.

Eit maktsenter i Haus-området

Saman peiker desse tre gravene mot at mektige kvinner og menn har sete på Mele og Mjelde på 300-talet. På desse og kringliggande gardar i Haus-området finst det fleire gravfunn med sverd og importstykke, der somme er bevarte medan andre er tapte. Med utgangspunkt i dei rike gravfunna på sørvestdelen av Osterøy har Terje Hovland framsett hypotesen om at det her låg eit regionalt maktsenter i romartid og inn i folkevandringstid. Det gjenoppdaga Mollestadssverdet fell saman med det generelle funnbiletet og forsterkar hypotesen om ein maktkonsentrasjon her. Sverdet som ligg på British Museum blir slik ei ny brikke i Osterøy si førhistorie.

Takk til Barry Ager ved British Museum for foto av funna, Espen Kutschera for hjelp med bestemming av sverdet og Sonja Marie Innselset for hjelp med topografisk arkiv.

Vidare lesing:

Bjørn, A. 1924: "En vestnorsk grav med romerske glasbægere." Bergens Museums Aarbok 1922-1923/1. Særtrykk. Bergen.

Christie, W. F. K. 1837: "Beretninger om Fund af Oldsager i Norge, især i Bergens Stift." Urda, 1: 175-196. Bergen.

Hovland, T. B. 1998: "Osterøy – eit regionalt maktsenter i romertid og folkevandringstid?" Arkeo, 1998/1: 12-16. Bergen.

Indreli, S. 1996: Frå steinalder til vikingtid. Stilesoga, 1. Bergen: Eide forlag.

Forfattarvegleiing

Ein artikkel til RISS skal leverast til redaksjonen innan deadline, fortrinnsvis via e-post eller på en minnepinne eller cd. Rettigheita til artikkelen delast av artikkelforfattar og RISS. RISS har et redaksjonelt ansvar, men artikkelforfattar er ansvarlig for personlige ytringar.

Her er noen ting som er lurt å hugse på for at det trykte resultatet skal bli så bra som mogeleg:

Lengde: Artiklar i RISS skal ha ei lengde på cirka 1500 til 2500 ord. Del gjerne teksten opp ved hjelp av underoverskrifter.

Bilder: Eit firesiders oppslag skal helst ha tre illustrasjonar, som forfattar skal levere digitalt. Innlever bileta nummerert, (Fig. 1, Fig. 2, osv). Tekst til bileta skal stå etter artikkelen merket på same måte som bileta ("figur 1: blablabla"). IKKJE putt bileta inn i teksten, merk heller av kor i teksten du gjerne vil ha figurane plassert.

Referering: RISS er eit populærvitskapelig organ, og kjører ikkje ordinær litteraturliste. Vi opererer med anbefalt litteratur for folk som skulle ønske å fordjupe seg meir i emnet du har skrevet om. Der kan du anbefale nokre få titlar; ideelt sett ikkje meir enn tre-fire stykk. Dermed er det heller ikkje behov for å referere i teksten med mindre du brukar direkte sitat.

Ein meir utfyllande forfattarvegleiing finn du på våre nettsider:
www.riss.uib.no

Vi ser fram til ditt bidrag!

Neste nummer vil ha steinalderarkeologi som tema med deadline 1. februar. Har du lyst å skrive en artikkel for oss innan dette temaet? Ta kontakt med rissred@gmail.com

B

Blad i postabonnement

Returadresse:

RISS - Et arkeologisk tidsskrift

v/Universitetet i Bergen, AHKR

Øysteins gate 3

5007 Bergen

Skålgropa Arkeologisk Forening, en forening drevet av arkeologistudenter med det formål å skape et uformelt, sosialt møtepunkt mellom studenter på forskjellige nivå og mellom studenter og ansatte ved institusjonene som befatter seg med arkeologi i Hordaland. Skålgropa ønsker også å knytte kontakter på tvers av faggrenser og inviterer alle til å delta på foredragene, uansett fagretning eller utdanning.

Har DU lyst å holde et innlegg, eller på annen måte presentere det du jobber med? Eller kanskje du har forslag til personer det kunne være interessant å høre fra?

Ta kontakt med oss på vår e-postadresse

skaalgropa@hotmail.com

Bli gjerne medlem i vår Facebook gruppe **Skålgropa-Arkeologisk Forening**, og send oss din e-mail adresse om du ønsker å stå på vår kontaktliste.